

वनवास कथासंग्रहातील मूल्य संस्कार

प्राचार्य डॉ. उज्ज्वला देवरे,

मार्गदर्शक,

एस.पी.एच.कला, वाणिज्य आणि विज्ञान

महाविद्यालय, मालेगाव कॅम्प, जि. नाशिक.

प्रा. सुनिल खैरनार,

संशोधक विद्यार्थी,

एस.एन.डी.कला, वाणिज्य आणि विज्ञान

महाविद्यालय, येवला, जि. नाशिक.

प्रस्तावना :-

प्राचीन काळापासून साहित्य आणि समाज यांचा जवळचा संबंध निर्माण झाला आहे. साहित्यातून मनोरंजन, बोधता, आनंद, नैतिकता मूल्यांची रूजवणूक केली जात असते. कथा या साहित्य प्रकारातून प्रामुख्याने करमणूक व बोधाच्या साह्याने मानवाच्या विचारांवर व वर्तनावर मूल्यांच्या साह्याने संस्कार केले जात असतात. प्रकाश संत यांच्या कथेतून देखील अशाच मूल्यांच्या साह्याने 'लंपन' या पात्रावर या कथांमधून ही मूल्ये रूजवलेली दिसून येतात. 'वनवास' या कथासंग्रहांमध्ये एकूण तेरा कथांच्या समावेश केलेला आहे. त्यांच्या 'ओझ' या कथेत शाळेतील मास्तर वर्गावर शेवटचा तास घेत आहे. लंपन व त्याच्या मित्रांना भूक लागलेली आहे. भूकेमुळे आठवण येते त्याच बरोबर मांजराच्या पिल्लाची देखील आठवण येते कारण आज्जीला मांजराच्या पिल्लांचा अतिशय राग असतो. "लंप्या, तू त्या पिल्लाचं मुळीच जिवाला लावून घेऊ नकोस ती मांजरे म्हणजे सगळी अगदी अप्पलपोटी असतात." (वनवास-पृ.क्र:०२) त्यामुळे आज्जी बाबूरावला सांगून सायकलवरून ते दूर सोडून यायला लावते. या मांजराच्या पिल्लाच्या आठवणीने तो व्याकूळ होतो. यातून लेखकाने प्राण्यांच्या प्रती असलेली भूतदया या मूल्यांची रूजवणूक या कथेतून होते.

लंपनचे आई बाबा लंपनला भेटण्यासाठी आजोबांच्या गावी येतात. त्यावेळी लंपन आईला घेण्यासाठी स्टेशनवर जातो. त्यावेळी आई त्याच्याशी बोलत नाही. उलट लहान भावंड मनी व बिट्ट्याचे कौतूक करते. घरी आल्यानंतर देखील तिच्या गावातील मैत्रीणींमध्ये गप्पा मारण्यात दंग होऊन जाते. लंपनला वाटते आई जाणूनबुजून आपली विचारपूस करत नाही. आईच्या आठवणीने तो तसाच झोपी जातो. झोपेतून जाग आल्यानंतर त्याचे डोके आईच्या मांडीवर असते ती म्हणते "मला माहित आहे लंपन, तू का रूसलास ते सकाळपासून मी तुझ्याजवळ आले नाही, तुझ्याकडे नीट पाहिलं ही नाही." (वनवास-पृ.क्र: ११) त्याचवेळी बाबूराव बिट्ट्याला आणून लंपनच्या पोटावर सोडतो. मनी त्याचवेळी येऊन आईच्या दुसऱ्या मांडीवर बसते आणि लंपनच्या गळ्या भोवती आपले हात टाकते मनीच्या व बिट्ट्याच्या वजनाने त्याला श्वास घेता येत नाही. त्यावेळी लंपन आईला म्हणतो "आमच्या तिघांचं तुला वनज झालं का ग?" आणि आई हसून उत्तर देते. " ते वनज नाही लंपन ते माझं प्रेमाचं ओझ आहे." (वनवास-पृ.क्र: १२) यातून आई आणि मुलगा यातील प्रेम, वात्सल्य, ममता, जिद्दाळा, स्नेह या मानवी मूल्यांचा संस्कार झालेला दिसून येतो. त्याच प्रमाणे लंपनचे आपल्या भावंडान प्रती बंधु प्रेम, आपुलकी, कर्तव्य दक्षता या सामाजिक व मानवी मूल्यांचे दर्शन या कथेतून उमटलेले दिसते.

'फुलाची गोष्ट' या कथेत लंपनला आज घरात काहीतरी वेगळंचं घडत आहे असे जाणवत आहे. आजोबा काहीतरी कामाचे निमित्त करून आज्जीच्या वाटेत येत आहे. आज्जी त्यांना म्हणत आहे तुम्ही लहान मुलासारखी धावपळ करत आहात असे सारखे सारखे माझ्या वाटेत येऊ नका असा उपदेश देत आहे. आजोबा लंपनला पतंग तयार करण्यास मदत करतात परंतु ते त्याच्या मोबदल्यात माझं एक काम कर ते लंपन जवळ एक गुलाबाचं फूल देतात. "आत जाऊन हे फूल हिला दे." (वनवास-पृ.क्र: १९) लंपन ते फूल घेऊन आज्जी समोर धरतो आज्जी त्याला जवळ घेऊन त्याचा पापा घेऊन हळूच ते फूल डोळ्यांना लावते आणि म्हणते.

“हयांनी दिलं का रे फूल?”(वनवास—पृ.क्र: १९) आज्जी बरोबर कसं ओळखलं याचं आश्चर्य लंपनला वाटते. त्यावेळी सूमी येऊन आज्जीला वाढदिवसाच्या शुभेच्छा देते. या कथेतून आज्जी आणि आजोबा यांच्या आयुष्याच्या शेवटच्या क्षणा पर्यंत त्यांचा एकमेकांवर असलेला दृढविश्वास आनंदी व स्वच्छंदीवृत्ती एकमेकांप्रती असलेलं प्रेम, आपुलकी, स्नेह, पावित्र्य, शिल या अशा कौतुंबीक मानवी मूल्यांचे दर्शन कथेतून घडते.

‘अर्थ’ या कथेत लंपन पुस्तक मोठयाने वाचत आहेत आणि त्याची मैत्रिण सुमी चिंच खात आहे. त्या पुस्तकातील प्रभाकर व त्याची प्रियसी उषा त्यांच कुंजवणात बसणं, मिठीत घेणे, न्हदयस्वामिनी, वाळवंट, नंदनवन या शब्दांचे त्याला अर्थ नलागणे सुमिला ‘चुंबन’ या शब्दांचे त्याला अर्थ विचारणे तिने डोळे मोठे करून पहाणे. त्याच्या हातातील पुस्तक हिसकावून घेणे. चावटपुस्तके वाचतो म्हणून धमकी देणे परंतु त्या बालमनाला अनेक शब्दांचे अर्थ कळत नाही त्यासाठी त्या शब्दांचे अर्थ विचारण्याचा प्रयत्न तो आजोबा, सुमिचे आजोबा यांना विचारण्याचा प्रयत्न तो करतो. परंतु मोठयांसमोर त्या शब्दांचा उच्चार करण्याची त्याची हिंमत होत नाही. आज्जी त्याला शेवटी विचारते “लंप्या, कोणत्या शब्दाचा अर्थ पाहिजे होता तुला?”(वनवास—पृ.क्र:३०) लंपन प्रामाणिकपणे तो शब्द आज्जीला सांगतो त्या ठिकाणी आज्जीकडून बोलणे बसतात व आपण आज्जीला त्या शब्दाचा अर्थ विचारण्याचा पश्चाताप होतो.

या कथेतून लंपनच्या अंगी असलेला प्रामाणिकपणा, मोठया माणसांच्या प्रती असलेली आदरयुक्त भीती, घरातील मोठया माणसांकडून होणारे त्यांच्यावरील चांगले संस्कार, तसेच प्रेम, आपुलकी, जिद्दाला या मूल्यांचा संस्कार या कथेतून होते.

‘वीज’ या कथेत लंपन एका तळ्याच्या काठावर मॅड सारखा बसून आहे. त्या तळ्याच्या पाण्यातील लाटा त्याच्या पायाला लागलेल्या ठेचेवर जणू आजोबांन प्रमाणे फुंकर मारत आहे. त्यामुळे त्याच्या मनाला शांत व गार गार वाटत आहे. तेथिल फुलपाखरे स्वच्छंदपणे भिरभिरत आहे. त्या फुलपाखराला तो राजकन्येची उपमा देतो. या निसर्गातील आनंदी व उत्साही वातावरणामुळे त्याचे मन देखील आनंदी झाले आहे. यातून लंपनची प्राण्याप्रती असलेली भूतदया निसर्गातून मिळणारा आनंद, प्रसन्नता, मानवाचे दुःख दूर करण्याची क्षमता अशा अनेक मानवी मूल्यांच्या संस्काराची रूजवणूक या कथेतून होते.

‘वनवास’ या कथेत लंपन शाळेतून घरी येत आहेत. पोटात भूकेमुळे कावळे ओरडत आहे. त्यामुळे घराकडे डोळे मिटून पळत सुटलेला आहे. डोळे उघडते तेव्हां समोर एक हळद लावलेली म्हतारी टक लावून पहात असते. व आवाज काढून ओरडतो. “डो SSS कं लाव.”(वनवास—पृ.क्र: ४३) ते तिला नमस्कार करून भीते घरी पळत येतात. घरी आल्यानंतर बाबुराव त्याला परत भीती दाखवून घाबरतो. तो तिरळ्या माणसाप्रमाणे वाटतो. तो तेथून पळ काढतो व सुमिच्या घरी येतो. सुमि इतकी चाणाक्ष व संवेदनक्षम असते की तुम्ही काय खाता हे ती ओळखते. सुमिच्या घरी अंधारत त्या तिरळ्या माणसांची भीती वाटायला लागते. त्याचवेळी जोरात वारा सुटून विजांचा कडकडाट सुरू होतो. सुमि व लंपन भितीने मारूतीच्या मंदिरात येतात. आज्जी बाबुरावला म्हणते. “बाब्या SS मे SS ल्या SS आल्या दिवशीच लेकराला वनवास घडविलास की रे SSS...”(वनवास—पृ. क्र:५१) यातून लंपनच्या अंगी असलेली सहनशिलता, सुमिच्या अंगी असलेली संवेदनशिलता, चाणाक्षपणा, अंधश्रद्धे विरुद्ध असलेला वैज्ञानिक दृष्टिकोन आज्जीच्या अंगी असेलला प्रेम, जिद्दाला, आत्मियता या अशा अनेक मूल्यांचा संस्कार या कथेतून होतो.

‘भेट’ या कथेत आजोबा घरातच शतपावल्या घालीत आहेत. त्याचवेळी पोष्टमन फाटकातून आत येऊन एक पत्र आजोबांना देतो. ते पत्र पाहून आजोबा एकदम आनंदी होतात आणि लंपनला जवळ घेऊन सांगतात. “लंप्या, बेटया, मी आता कोचीनला जाणार बघ!”(वनवास—पृ.क्र:५३) लंपनला आजोबा भारताचा नकाशा

दाखवून त्यात ते ठिकाण दाखवतात. जणू ते लंपनला आपले मित्रच वाटतात. आज्जी आजोबांची कोचीनला जाण्याची तयारी करते. कोचीनला जाण्याचा दिवस उगवतो गावातील दुंडप्पा हत्तरणी या टांग्यावाल्याला बोलवण्यासाठी आजोबा लंपनला पहाटे त्याच्या घरी पाठवतात दुंडप्पा त्यांच्या घराच्या बाहेरच टांगा सोडून झोपलेला असतो. तो वेळेत आजोबांना टांग्यातून स्टेशनवर सोडतो. आजोबा लंपनला आज्जीला त्रास देऊ नको असा सल्ला देतात व आपल्या गळ्याशी लावून आजोबा लंपनची भेट घेतात.

या कथेतून आजोबांच्या अंगी देशाप्रती असेलली देशभक्ती निसर्गाप्रती असलेली संवेदनक्षमता लहान मुलांप्रती असलेले प्रेम व स्नेह भाव दुंडप्पा हत्तरणीच्या अंगी असलेला प्रामाणिकपणा, वक्तशिरपणा, कर्तव्यदक्षता, श्रमप्रतिष्ठा या अशा अनेक मूल्यांचे संस्कार या कथेतून होतात.

'मैत्री' या कथेत लंपनचे अनेक मित्र आहेत काही शाळेतील काही खेळातील आहे. एशी हा त्यांच्या क्रिकेट टिमचा कॅप्टन असून खेळात ऑलराऊंडर आहे. लंपनचा दुसरा मित्र जंब्या कटकळ आहे. तो मारामारी करण्यात गुंडाड आहे. क्रिकेटच्या खेळात एशी व जंब्याची मारामारी झाली असता लंपन आणि त्याचे मित्र जंब्याच्या नावाने भजन करत असतांना जंब्याच्या हातच्या थपडा खातात व काही थपडा नंतर देण्याच्या बोलीवर जंब्या त्यांना सोडून देतो. पुढे जंब्यांची सोण्याची साखळी हरवली असता लंपन त्याला मदत करतो. तेव्हां पासून दोघांची पक्की मैत्री जमते. जंब्याचे आजोबा आणि लंपनचे आजोबा यांची देखील बालपणापासून मैत्री असते. त्यावेळी ते दोघेही म्हणतात आपल्या मैत्रीचा बेत आता नातवांन पर्यंत पोहचला याचा आनंद होत होता.

या कथेतून मित्र त्यातून निर्माण होणारे प्रेम, स्नेह, आपूलकी विश्वास, सहकार्य, आनंद, शिस्त, वक्तशिरपणा या अशा अनेक मानवी मूल्यांचे दर्शन या कथेतून घडते.

'खेळ' या कथेत लंपन व त्याचे मित्र बालपणी अनेक खेळ खेळलेले आहेत त्यातील गावाजवळील लक्ष्मीच्या झाडांवरील खेळ त्यात टारझन, कालियामदर्न या खेळातून झाडांप्रती असलेली संवेदनक्षमता, आपूलकी त्यांच्या पासून मिळणारा आनंद अशा मानवी मूल्यांचे संस्कार होतात. लंपन व त्याचा मित्र कणब्या नानावाडीकडे जात असतांना रस्त्याच्या खंडया पक्षाचे असलेले बिळ कणब्या म्हणतो, "पांढरा खंडया तो, बेटयाची उंडी त्या बिळात असणार." (वनवास—पृ.क्र:८३) त्यावेळी त्या बिळात त्या पक्षाची तीन अंडी असतात. तो पक्षी या मुलांना जटायू पक्षा प्रमाणे त्यांच्या जवळून उडून त्यांना घाबरू लागला. त्यावेळी कणब्या म्हणतो. "नको बाजाटायूसाहेब, तु मी आणि तुमची अंडी बसा आणि उबपा आमी जातो." यातून पक्षा प्रती असेलली भूतदया, प्रेम, आदरयुक्त भीती, मनोरंजन, आनंद या मूल्यांचा संस्कार होतो.

लक्ष्मीच्या झाडांकडे जात असतांना त्या शेतातील पाण्यामध्ये मासे, बेडूक, खेकड या सारखे जलचर प्राणी त्या पाण्यामध्ये असायचे लंपन व त्याचे मित्र या प्राण्यांबरोबर वेगवेगळे खेळ करायचे जे खेकडे दोरीला लावलेल्या कांदयांना पकडायचे त्यांना हे मित्र कंपनी 'गामा पैलवान' (वनवास—पृ.क्र: ८६) म्हणून संबोधित यातून प्राण्यांप्रती असेलले प्रेम, आपूलकी, भूतदया, आनंद, पर्यावरण जागृती व स्वरक्षण या मूल्यांचे दर्शन या कथेतून घडते.

'चक्र' या कथेत लंपन शाळातील शेवटच्या तासाला बसलेला असून त्याच्या डोक्यात वेगवेगळ्या विचारांचं चक्र सुरू असून मास्तरांचं आपल शिकवण्याचं काम सुरू आहे. त्यांचा आवाज येत नाही. शाळेची घंटा होते. घरी आल्यानंतर आज्जी उदयाच्या शाळेतील अभ्यास, कपडे व ड्रिलची प्रॅक्टिस या विषयी सर्व सूचना देते. यातून शिस्तप्रियता, वक्तशिरपणा, शाळेप्रती आदर, आज्जीची कामाप्रती कर्तव्यदक्षता या अशा अनेक मानवीमूल्यांची शिकवण मिळते.

शाळेतील मास्तर आनंदाची कविता शिकवित असतांना घर, मुलं, आई, ओढा यांच्यात भरून राहिलेला आनंद सांगतात त्याच बरोबर त्या आनंदा मागील दुःख ही सांगतात. हे सर्व लंपन आपल्या आज्जीला सांगतो त्यावेळी आज्जी त्याला म्हणते, “हे या सृष्टीचं, तिच्या जन्मापासून फिरत असलेलं चक्र आहे बाबा ते कोण थांबवणार? ते फिरतच राहाणार लहान मुलं मोठी होणार. त्यांना फुलं येणार, फळ येणार, बिया मागं ठेवून फळं नाहीशी होणार तसंच आहे हे.”(वनवास—पृ.क्र:११८) या निसर्गाच्या चक्राप्रमाणे तुला तुझे प्रेमळ व आवडे आई — बाबा, आज्जी — आजोबा, मास्तर हे मिळाले असते का? या आज्जीच्या सल्यामुळे त्याच्या डोक्यात सुरू असलेले चक्र थांबते. यातून निसर्गातील चक्राचा वक्तशिरपणा सृष्टीचं सौंदर्य, त्याग, दानशुरता, आई वडीलांप्रती प्रेम, स्नेह, जिह्वाळा, वात्सल्य या अशा अनेक मानवी मूल्यांचे संस्कार या कथेतून होते.

‘आदम’ या कथेत लंपन त्याचा मित्र फासक्या बारदेसकर याने दिलेल्या पुस्तकातील गोष्ट वाचल्यापासून मानवाच्या निर्मितीचं एक विचारांचा गुंता निर्माण झाला आहे. आज्जी व आजोबांकडून त्याच्या प्रश्नांचे समाधान होत नाही. त्याचवेळी पोस्टमन त्याच्या हातावर एक जाडजुड पत्रांचा गड्डा देतो त्यात आईचं, बाबांचं आणि मनीचं पत्र असतात. त्याच मनीचं पत्र लिहित असतांना आई बाबांकडे केलेला हट्ट त्यातील समुद्र व झाडं याची वापरलेली प्रतिके व शेवटी स्वतःचे नाव आईचं पत्र वाचत असतांना, “तिचा तो मऊ मऊ हात आपल्या केसांवरून पाठीवरून फिरत आहे. असं वाटायला लागते.” (वनवास—पृ.क्र:१२४) आज्जी आजोबांची चौकशी बाबांच्या पत्रात बिड्याच्या पराक्रमाचं वर्णन व त्याचे गुणगाण त्या पत्राला असलेल्या एक आठवणरूपी वास व गावातील इतर मुला मुलींची प्रगती या विषयीची माहिती त्यात असायची. त्याच बरोबर बाबांचे जे गावाकडील मित्र आहेत. त्या मित्रांच्या चांगल्या सवयी त्यांची काव्य मैफिल व त्यांच्या या हास्य विनोद मैफिलीतून मिळालेला आनंद.

वरील कथेतून मानवाच्या उत्पत्ती त्यातून व्यक्त होणारी माणूसकी त्याचप्रमाणे आई व बाबा यांच्या पत्रांतून मार्गदर्शन, कर्तव्यदक्षता प्रेम, वात्सल्य, जिह्वाळा ही मूल्ये मनीच्या पत्रातून भाऊ आणि बहीण यांच्या नात्यातील पावित्र्य, शिव मांगल्य व कर्तव्यनिष्ठा ही मूल्ये बाबांच्या मित्रांमधुन सर्जनशिलता, शिस्तप्रियता, आनंद या अशा अनेक मानवी मूल्यांचे दर्शन या कथेतून होते.

‘साखळी’ या कथेत लंपन व त्याच्या शाळेतील मित्रांची सहल ‘असरग्याच्या महादेव मंदिरात गेलेली आहे’ त्या सहलीतील मित्रांच्या गंमती जमती रस्त्याने चालतांना साखळी पध्दतीने एक मेकाचा हात धरून चालणे, वेलंगी बाई व तुरापाटील मास्तर यांचे शिस्ती संदर्भात सूचना लंपनचे मित्र व मैत्रीणींबरोबर म्हटलेली सुंदर गाणी खालेले, सर्वा मिळून डबबे खाणे, पावसात भिजणे व आजारी पडणे त्याला पहाण्यासाठी शाळेतील मास्तरांन सहित सर्व मित्र मैत्रीणींनी घरी येऊन भेटणे व चौकशी करणे जणू या सर्वांची एक प्रेमाची, आपुलकी व जिह्वाळ्याची साखळी तयार होणे.

वरील कथेत शाळेतील सहलीच्या माध्यमातून मुलांन मुलींन मध्ये समता व एकाग्रता या मूल्यांची जोपासना होते. मास्तर व बाई ही मुलांना शिस्त व वक्तशिरपणा प्रामाणिकपणा यांची शिकवण देतात. गाणी म्हणणे व एकत्र डबबा खाणे यातून आनंद, स्त्री—पुरुष समानता, सर्वधर्म समभाव, प्रेम, स्नेह, जिह्वाळा या सामाजिक मूल्यांचे दर्शन या कथेतून घडते.

‘शर्यत’ या कथेत लंपन आणि बाबुराव घरी आहे. आज्जी व आजोबा कामानिमित्ताने गावाला गेले असून सर्व घराची संभाळण्याची जबाबदारी लंपनवर दिलेली आहे. बाबुराव त्याला सिनेमाला जाण्याचं आमिष दाखवत आहे. परंतू लंपन आपल्या कर्तव्यावर ठाम आहे व तो बाबुरावला नकार देतो. यातून लंपनची आपल्या

कामाप्रती प्रामाणिकता, कर्तव्य दक्षता आणि आज्जी आजोबांचा सार्थ विश्वास या मूल्यांचे दर्शन या कथेतून होते.

‘समज’ या कथेत लंपनला क्रिकेट खेळा विषयी आवड आहे. तो आपल्या तुटलेल्या बॅटला सरसाच्या साह्याने चिकटविण्याचा प्रयत्न करीत आहे. परंतू त्यात अनेक अडचणी येत आहे. त्यावेळी त्याच्या शाळेतील व त्यांच्या क्रिकेट टिमचा कॅप्टन केबी त्याच्या घरी येतो व त्याला बॅट चिपकवण्यास मदत करतो. केबी हा लंपन पेशा मोठा असून देखील लंपनच्या कामात त्याला मदत करू लागतो यातून मित्र प्रेम, सहकार्य, श्रमप्रतिष्ठा, सामाजिक जाणीव, समानता या सारख्या अनेक मानवी मूल्यांचे दर्शन या कथेतून घडते.

थोडक्यात ‘वनवास’ या कथासंग्रहातून प्रकाश संत यांनी लहान मुले घरातील मोठी माणसे शाळेतील शिक्षक, मित्र, मैत्रिणी, समाजातील व्यक्ति यांच्याकडून लहान मुलांच्या मनावर कसे मानवी मूल्यांच्या आधारे संस्कार होऊन त्या मुलांची मने संस्कार शील होऊन त्यांच्यामध्ये समाजातील एक संस्कार शील नागरीक घडून एक आदर्श व्यक्तिमत्त्व निर्माण होऊन समाजाचा व देशाचा विकास होईल. देश समृद्ध व विकसित होण्यास मदत होईल.

संदर्भ :-

१. वनवास — प्रकाश नारायण संत
२. अमलताश — सुप्रिया दिक्षीत
३. www.wikipedia.org